

Resa iväg med sin fiol

av Leo Kantor

Efter de polska kommunisternas antisemitiska, antiintellektuella och antidemokratiska kampanj, under de så kallade marshändelserna 1968, lämnade ca 20 000 judar Polen. Mer än 3 000 fann ett nytt hem i Sverige.

Människan har skapat fiolen i sin jakt på perfektion. Inget annat instrument, bokstavligen och bildligt talat, ligger de spelande närmare hjärtat. De sluter den till sig som ett litet barn, fiolen lystrar till deras sjäalars innersta skrymslen och ger ifrån sig de mest personliga toner. Virtuoser kan få fram toner och vibrationer som kännetecknar deras egen sensibilitet. Den är den enda i sitt slag – likt papillarlinjerna på fingrarna som rör detta häpnadsväckande instruments strängar. Till sin form är den lik en vacker kvinna och så ömtålig att den fordrar ett försiktigt handlag.

Musiken kan vara glad och uppsluppen, vilket är karaktäristiskt för de romer och judar som en gång i tiden reste runt i småstäder och byar och spred glädje bland människor, och inte bara fördomsfull rädsla. Man säger ibland att en människa som inte erfarit smärta inte kan njuta till fullo av musikens glädje. Allra bäst uttrycker fiolen sorg och bedrövelse, och så det där sällsamma – gråtmilda – skrattet.

Som inget annat instrument har också fiolen räddat människoliv under de dystra tider av brutalt förakt som ibland drabbat människan. Man kunde alltid ta den under armen och åka till en annan, säkrare plats. En flygel skulle ha varit för stor. Gud, ödet och människan har varit nådigare mot violinister än mot andra. Violinister förknippas med rättrådighet och godhet. Till och med Adolf Hitler, världens största folkmördare, hade i sin skivsamling, som fördes ut ur Tyskland och nyligen återfanns i Ryssland, verk av Tjajkovskij i utförande av Bronisław Huberman, berömd polsk virtuos med judisk bakgrund. År 1936 bjöd Huberman in Arturo Toscanini till invigningen av Palestine Symphony Orchestra (nuv. Israel Philharmonic Orchestra) som han grundade och där flyktingar undan Hitlers förföljelser spelade.

Fyrtio år senare jagade polska kommunister bort sina violinister för att de skulle söka sig en annan plats att leva och spela. Tillsammans med tusentals andra gick de till tågstationen Dworzec Gdański i Warszawa, och med dem, själarna från de som sedan hundratals år spelat på polska stigar, gårdar och i konsertsalar.

Leonid Olo Spiro

”Kom, lilla gubben, vi ska flytta dig till det andra rummet, Leszek har kommit för att tala med dig”, säger Lucyna till sin man Leonid Olo Spiro.

Lucyna, polska, flera år yngre än sin man, tar hand om honom som om han vore ett barn. Ett år efter att Olo lämnat Polen lyckades Lucyna fly till honom via en resa med resebyrå Orbis. När hon klev av tåget i Wien väntade han på stationen med ett färdigt svenskt visum.

Hon gick av egen fri vilja till rabbinen i församlingen i Stockholm och konverterade till judendomen, även fast det ibland kan vara enklare att vinna en violintävling. I två år tog hon lektioner i judisk religion och kultur, utan några som helst garantier att rabbinen skulle anse hennes kunskaper vara tillräckliga. Judendomen är nämligen ingen missionerande religion. Den är elitistisk. Lucyna besökte synagogan i Stockholm oftare än hennes man gjorde.

Vi samtalar i deras hem i södra Stockholm hösten 2006. Olo är 90 år och ligger till sängs, liten och ihopkrupen som snäckan på en violin. Han är sängbunden sedan ett år, bräcklig som stråktigel. Men samtala vill han göra till bords, med kakor och te. Vi bär honom till rullstolen och han rullar ut till bordet i vardagsrummet.

Alltid elegant, till middagen bar han kavaj, även i Stockholm, och åt gjorde man på en vit duk. Olos bekanta berättar att han hela livet varit en taktfull människa. Han ville inte vara till besvär, till och med på busshållplatsen släppte han förbi alla, bjöd dem med en älskvärd gest och ett leende att kliva på före honom.

Familjen Spiro kom till Polen från Spanien på 1600-talet. Hans förfäders gravar finns i Opatów, Kraków och Przemyśl. Farfarsfar, Natan Nata Spiro, var en berömd talmudist i Opatów, vilket *Encyklopedia Judaica* intygar. Hans familj finns dokumenterad från och med år 1630. Före andra världskriget bodde Olo med sina föräldrar på Żurawgatan 24A i Warszawa. Stenhuset finns kvar än i dag. Han var sin mors ögonsten, och hon flyttade honom till en skola som låg på samma sida av gatan, så att han inte skulle behöva korsa den och – Gud förbjude – bli påkörd av en droska. Fadern var utomordentligt klok och en tekniskt begåvad förvaltare av tolv hyreshus som ägdes av förmögna judar. Själv förvärvade han strax före kriget två villor i Józefów utanför Warszawa. Familjen tillbringade sina semestrar i den ena, den andra hyrdes ut till sommargäster. Under kriget, innan de tvåängsflyttades till gettot, krävde en polsk polisman att få nycklarna till det ena huset och flyttade in med sin familj. Därefter bodde hans svärson och dotter där, och än idag bor polismannens familj i huset. Familjehemmet i Warszawa var välbärgat, där fanns en flygel och en stor samling polska böcker. Olo studerade kemi, men fadern – en förutseende man – övertalade honom att spela violin. ”Vem vet vad som kan hända här i livet.” Farfadern köpte honom en fiol och Olo avslutade sina kemistudier och därefter Musikhögskolan i Warszawa, där han också spelade sin examenskonsert med symfoniorkestern år 1935. Władek Szpilman brukade komma på middag, han studerade på samma högskola. Hans familj var lite fattigare och Olos mamma bjöd honom alltid på mat.

När tyskarna nådde Warszawa 1939 rekommenderade Olos far honom att åka till Białyostok nära ryska gränsen för att försöka inrätta sig där. Familjen skulle komma efter. Tyvärr hann de inte ... De hamnade först i gettot och gick sedan under i Förintelsen. De dog in Birkenau. Olo räddades av sin fiol. Först spelade han på en restaurang i Białyostok. När ryssarna kom in i staden arresterades han för att han vägrade anta ryskt medborgarskap och skickades för att hugga skog i republiken Komi i Sovjetunionen. Resans sista transportmedel var en flotte på floden. Från den slängde sovjetiska säkerhetstjänsten av folk till baracker i skogen. När Olo öppnade sitt fodral och fick se att hans fiol var täckt av vatten bröt han ihop och grät på sin brits. Det tunga arbetet med att hugga skog i fyrtio minusgrader, och på sommaren i otrolig hetta, bland mygg och med svältransoner, tog många människors liv. När Olo var ledig från arbetet spelade han för de andra fångarna på fiolen som han hade torkat vid kaminen. Efter tre års arbete i skogen förflyttades han sedan med säkerhetstjänstens medgivande till teatern i Syktyvkar. År 1946 var Olo tillbaka i Warszawa som nu låg i ruiner. Familjens lägenhet på Żurawigatan var upptagen. Ett av husen i Józefów var upptaget av den äldsta sonen till polismannen.

Samma år spelade Olo på invigningskonserten när filharmonin öppnade i Warszawa. Han blev snabbt en uppskattad musiker och sällskapsmänniska. När Aram Chatjaturjan satte upp baletten Spartacus på Stora Teatern i Warszawa och blev missnöjd med orkestern, pekade han på Olo och skrek till violinisterna: ”Kan ni inte spela som den där mannen?” Då upphöjdes han till rangen av en hjälte i sina kollegors ögon. De älskade honom alla och han störde ingen, var alltid trevlig, tillmötesgående och hänsynfull.

I mars 1968 kallade personalchefen honom till sig och förklarade att när det gällde musiken fanns det inga anmärkningar, men att det hos den administrativa personalen fanns invändningar beträffande hans klandervärda förhållande till kvinnor, i synnerhet till en dam i garderoben; ett stort disciplinärt problem för teatern. Det fanns också en angivare som påstod att Spiro hade förolämpat teaterdirektören Libera offentligt. Olo svarade att han dyrkade kvinnor och respekterade dem, och att han aldrig hade förolämpat direktören, att han överhuvudtaget aldrig förolämpat någon i sitt liv. På ett sätt kan man säga att han var skyldig personalchefen ett tack för att hon underlättade för honom i beslutet att lämna Polen, något han aldrig hade velat. Men han visste inte hur han skulle kunna stanna när situationen var så

outhärdlig för judar, i synnerhet efter alla angrepp i tidningar, på teve och i radio.

Tullverkets hangarer låg på den tiden nära Umschlagplatz. Alla visste att de inte skulle släppa iväg Olo med en fiol från tiden före kriget, men vem kan lämna ett sådant barn och ge sig iväg på egen hand, utan någon rätt att återvända?

”Kära Leszek, alla inte var antisemiter på den tiden. Jag gick till Fiolbyggarnas förening på Krakowskie Przedmieście i Warszawa och sade att jag inte kunde åka utan min fiol. De gav mig ett intyg på att fiolen var tillverkad efter kriget av någon fiolbyggare i Kalisz, och de tog inte ens betalt för det”, berättar Olo. ”Vi vet vad som händer, herr Spiro, ni är inte den första. Det kommer hit violinister från hela Polen.”

Även hos konservatorn behandlade de ärendet välvilligt. Konservatorn, vars namn Olo inte minns, ordnade de rätta intygen och bad om ursäkt för allt som hände i Polen. Fiolbyggarna i Warszawa och människorna på konservatorns kontor sänkte värdet på fioler och gjorde det möjligt för judiska violinister att ta dem med sig. Under den här tiden skrev man till och med in en liten tvålbit i en speciell förteckning åt tullverket.

”Vi har tullförteckningen med den uppskrivna tvålen här, tillsammans med de brev Olos far skickade från gettot i Warszawa till Sovjet, och en arbetskarta över Sibirien”, säger Lucyna. De polska makthavarna gav Leonid Olo Spiro fem dagar för att lämna Polen. Det var inte mycket som packades ner. Lucyna stannade kvar för att avveckla resten. De hade ännu inte gift sig, de vigdes i Stockholm. Olo hann bara stoppa ner en omsorgsfullt inslagen telefonkatalog över Warszawa före kriget.

”Lucyna, visa Leszek vår telefonkatalog”, ber Olo. Ur en låda tar Lucyna försiktigt fram en förkrigskatalog över telefoner i Warszawa och bär den med samma vördnad som vore det Toran hon bar. Hon tar av skyddsomslaget i plast och Olo visar med darrande, skinntorr hand på gator, telefonnummer till räddningstjänsten på motsatta sidan – det fanns även judiska -, olika affärer, i synnerhet för fiolbyggare, boklådor och kaféer, och telefonnumret till sin lägenhet på Żurawgatan där han växte upp.

Nu ler han. Han rör ömsint vid sidorna. Det syns att det bereder honom glädje, för en stund livas hans ansikte upp igen av ett leende, han blir barn på nytt, fastän han är 90 år, och Warszawa är hela hans oskyldiga, varma och glädjrika värld som rymts i den här telefonkatalogen från slutet av trettioalet.

Efter att han lämnade Polen återsåg han sin stad bara en gång, år 1979. Då var Warszawaoperan inbjuden till ett gästspel i Stockholm, inom ramen för vänskap utan gränser. Samtidigt skulle Kungliga operan i Stockholm framträda i Warszawa med sin drygt tvåhundrahövdade ensemble bestående av balett och musiker. Olo Spiro fick inget visum. Hela den svenska ensemblen protesterade och ledningen beslutade att man skulle vägra att åka. Sedan ringde den polska ambassadören och bad om ursäkt, det hade blivit ett misstag för det verkade som att det fanns ytterligare en Leonid Spiro i Sverige och det hela handlade inte om violinisten från Kammarorkestern utan om den andra.

På flygplatsen i Warszawa gick halva ensemblen igenom passkontrollen. Bakom Olo stod ensemblens direktör, för den händelse han blev stoppad skulle halva ensemblen vägra gå igenom tullkontrollen och alla skulle ta flyget tillbaka till Stockholm. Olo släpptes igenom fastän han var mycket nervös.

”Jag tittade på staden med smärta”, sade Olo. ”Allra helst som en del kamrater jag hade velat träffa samtidigt var i Stockholm.” Man vet inte vem som underrättade den tyska veckotidningen ”Stern” om incidenten. I slutet av tidningens artikel stod att den polske jude man inte hade velat släppa in i Polen hade samma vita och röda nejlikor på sitt notställ som resten av orkestern.

Olo dog i maj 2007.

Hans kamrater från orkestern kom till begravningen, trots att han hade pensionerats tjugo år tidigare. De spelade Mozart. Olo fick aldrig mer återse Warszawa. Efter hans död frågade jag Lucyna om han hade saknat Polen. ”Ja, väldigt, han hade länge en tagg i hjärtat, och sedan, när han ville att vi skulle resa, var han för sjuk. Han bad alla som kunde åka till Polen att ta en bild på Żurawgatan”. Telefonkatalogen skänktes till vänner i Stockholm. Det finns lite foton och affischer från första konserten på Nationalfilharmonin med namnet Leonid Olo Spiro. Det visade sig att fiolen som räddade hans liv inte var så värdefull, så det finns ingen köpare. Fiolen är lite skadad – den sprack när Tullverket stämplade den. Lucyna har den nu i hemmet. Det brev fadern Arnold skrev i Warszawagetot i maj 1945 och skickade till Sibirien, har bevarats i fyrtio år. Modern och fadern fick aldrig återse sin älskade son, de dog i gaskammaren i Birkenau.

Fiolen donerad av Leo Kantor kommer att överlämnas till den polska Presidentkansliet för vidarebefordran till planerad Museum för polska judarnas historia i Warszawa under "Internationella Dokumentärfilmfestivalen - Människan i världen"s invigningsceremoni den 2 april 2009. Polska presidentens Fru Maria Kaczynska skall ta hand om gåvan.